

*Каратаева С.К.***СӨЗДҮН МОРФОЛОГИЯЛЫК СТРУКТУРАСЫНЫН
ӨЗГӨРҮШҮНӨН КЕЛИП ЧЫККАН СОЗУЛМАЛАР***Каратаева С.К.***ОБРАЗОВАНИЕ ДОЛГОТ ПРИ ИЗМЕНЕНИЯХ
МОРФОЛОГИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ СЛОВА***S.K. Karataeva***FORMATION OF LONG VOWELS WITH CHANGES IN THE
MORPHOLOGICAL STRUCTURE OF THE WORD**

УДК: 809.434 (575.2)(043.3)

Бул макалада агглютинация кубулушунун кыртышында келип чыккан созулмалар изилдөөгө алынат. Түрк тилдеринде деривациялык аффикстер менен катар сөз өзгөртүүчү мүчөлөр созулма үндүүлөрдүн келип чыгышында бирдей катышат. Мындай үндүүлөр сөздөрдүн уңгусунда (негизинде) гана эмес, мүчөлөрдө да кездешип, этимологиясы боюнча туунду же кийинки созулмаларга кирет. Түрк тилдеринде фонетикалык өзгөрүүлөр негизинен морфемалардын чегинде жүргөндүктөн, уңгу (же туунду негиз) менен мүчө чектешкен жерде түрдүү фонетикалык кайра өзгөрүүгө шарт түзүлөт. Морфемалардын чегиндеги же мүчөлөрдөгү созулмалардын келип чыгышы алар байланышкан морфологиялык категориялар менен байланышта классификацияланышы мүмкүн. Иликтөөгө алынган кыргыз жана түрк тилдериндеги иллюстрациялык материалдарга тектеш-тирме-тарыхый, лингвистикалык сыпаттоо методдору колдонулду. Изилдөөнүн натыйжалары түрк тилдеринин диахрондук фонетикасы боюнча жазылчу эмгектерге тиешелүү маалыматтарды бере алат.

Негизги сөздөр: морфема, уңгу, негиз, мүчө, фузия, созулма үндүүлөр, кийинки созулмалар, кыргыз, алтай, тува, хакас, шор жана түркмөн тилдери.

В этой статье исследуются долгие гласные возникающие на почве агглютинации. В тюркских языках, наряду с деривационными, словоизменяющие аффиксы в равной степени участвуют в образовании долгих гласных. Такие гласные наблюдаются не только в корнях (основах), но и аффиксах, и с этимологической точки зрения являются производными или вторичными долготами. В основном сосредоточение фонетических изменений в тюркских языках фиксируется на стыке морфем. При наращении аффиксов к корням (или производным основам) создаются условия для различных фонетических преобразований. Возникновение долгих гласных на стыке морфем и в аффиксах могут быть классифицированы по морфологическим категориям, с которыми они связаны. В ходе исследования были использованы следующие методы исследования: сравнительно-исторический метод и лингвистический анализ. Полученные

результаты могут быть использованы как источник для научных работ по диахронной фонетике тюркских языков.

Ключевые слова: морфема, корень, основа, аффикс, фузия, долгие гласные, вторичные долготы, кыргызский, алтайский, тувинский, хакасский, шорский и туркменский языки.

This article explores the long vowels arising from agglutination. In Turkic languages, along with derivational ones, inflectional affixes are equally involved in the formation of long vowels. Such vowels are observed not only in roots (stems), but also in affixes, and from an etymological point of view, they are derived or secondary long vowels. Basically, the concentration of phonetic changes in the Turkic languages is fixed at the junction of morphemes. When adding affixes to roots (or derived stem), conditions are created for various phonetic transformations. The occurrence of long vowels at the junction of morphemes and in affixes can be classified according to the morphological categories with which they are associated. In the process of performing this paper such methods as comparative historical method, linguistic analyses have been used. Research results can be used as a source for scientific works on diachronic phonetics in Turkic languages.

Key words: morpheme, root, stem, affix, fusion, long vowels, secondary long vowels, Kyrgyz, Altai, Tuvan, Khakass, Shor and Turkmen languages.

Киришүү. Кыргыз тилинде созулма үндүүлөр уңгу жана туунду негиздерде гана эмес, негизги жана көмөкчү морфемалардын чектешкен жеринде, мүчөлөрдө кездешет. Мындай созулмалар этимологиялык жактан экинчи созулмаларга кирип, кыргыз, алтай, тува, хакас, шор, тофалар (карагасс), түркмөн, гагауз жана якут тилдерине мүнөздүү.

Түрк тилдериндеги уңгу менен мүчөнүн чектешкен жериндеги фонетикалык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында, ошондой эле эмфазанын таасиринен улам келип чыккан созулма үндүүлөр [1, 47-48-бб.], [2, 189-191-бб.; 3, 201-202-бб.], [4, 31-32-бб.], [5, 33-34-бб.],

[6, 36-37-66.] жана [7, 19-21-66.] эмгектеринде кыргыз, түркмөн, якут, гагауз, тува жана хакас тилдеринин материалында учкай изилденген.

Негизги бөлүм. Сөздүн морфологиялык структурасынын өзгөрүшүнөн пайда болгон созулма үндүүлөрдү келип чыгышы боюнча төмөнкүчө типтештирүүгө болот:

1-тип: көмөкчү морфемадагы эки үндүүнүн ортосундагы үнсүздүн сыйлыгышып түшүп калуусунан уюшулган созулмалар;

2-тип: уңгу/негиз менен мүчөнүн чектешкен жеринде фонетикалык өзгөрүүлөрдөн келип чыккан созулмалар;

3-тип: эмфазанын таасиринен мүчөлөрдө келип чыккан созулмалар.

-oo//-өө мүчөсү. -oo//-өө мүчөсү ондуктарга гана жалганып, жамдама сан атоочторду жасайт. Байыркы түрк жазма эстеликтеринде *-агу//*-эгү формасында колдонулган: *qamuy dünja bolsa birägüka* если весь мир будет для кого-нибудь одного [ДТС 101]; *andan son üčägüsü tañ sariya bardılar* затем трое из них пошли в сторону утренней зари (~ на восток?) [ДТС 621]. *-агу//*-эгү мүчөсүнүн азыркы түрк тилдериндеги фонетикалык трансформациясы төмөнкүдөй:

бай.т.	каз.	башк.	тув.	алт.	кырг. диал.	кырг.
birägü	біреу	берәу	бирээ	бирүү	бирөw	бирөө
ikägü	екеу	икәу	излээн	экү	экөw	экөө
üčägü	үшеу	өсәу	үжелээн	үчү	үчөw	үчөө
törtägü	төртеу	дуртоу	дөртелээн	дьетү	төртөw	төртөө

Жогорудагы салыштыруулар көрсөткөндөй, *-агу//*-эгү мүчөсү ушул схеманын негизинде созулмага өткөн: *-агу//*-эгү > -av// -əv > -ov// -əv > -oo//-өө. Мында эки үндүүнүн ортосундагы үнсүздүн түшүп калышынан -av// -əv тыбыштык комплекси, өз кезегинде a+v айкашынын созулма [oo] өтүшү бир муунда турган [v] тыбышынын өзүнөн мурун келген кыска үндүүгө (a→oo, ə→өө) тийгизген таасиринен келип чыккан. Азыркы кыргыз адабий тилиндеги жамдама сан атоочтун мүчөсүнүн калыптанышынан түрк тилдериндеги тыбыштык тизмектердин созулмага өтүүдөгү тарыхый ырааттуулугун байкоого болот. Бирок бул процесс кыргыз тилинин диалектилеринде бирдей жүргөн эмес. Айталы, кыргыз тилинин түндүк диалектисинин Талас говорунда, түштүк-чыгыш диалектисинин түндүк-батыш говорлорунда, түштүк-батыш диалектисинде созулмалардын пайда болушундагы аралык форма – эринчил дифтонгулар колдонулат [8, 154-6.].

Түрк тилдеринде фузия кубулушунун натыйжасында жалпылама сан атоочтун дагы бир -avlan/-ävlan татаал мүчөсү пайда болгон. -avlan/-ävlan < av-la-n топтоо, жалпылоо маанисин алып жүргөн бирдей функциядагы үч мүчөдөн турат: -av/-aw < -aγ + -la/-lä комитатив (биргелешип аткарылган кыймыл-аракетти билдирген алтай тилдерине орток кыйыр жөндөмүн бири) + -n алтай тилдериндеги жалпылоо, көптүктү билдирген мүчө [9, 10].

-avlan/-ävlan мүчөсү тува тилинде -элээн// -олаан, хакас тилинде -олаң// -өлең, шор жана алтай тилдеринде -ала// -еле// -ла// -ле кыскарган формасында келип, жалпылоо маанисин алып жүргөн сан атоочторду уюштурат. *Сал. тув.* иелээ /иелээн, үжелээ/ үжелээн, *хак.* iköleñ, üzöleñ, *тоф.* иьһээн, *шор.* ийгеле, үжеле, *алт.* экиле, үжүле.

Кыргыз тилиндеги экөөлө, үчөөлө, алтооло сыяктуу жетиге чейинки сан атоочтордогу -ооло/-өөлө мүчөсүн -avlan/-ävlan мүчөсү менен байланышта кароого болот. Биздин оюбузча, кыргыз тилинде бул мүчөнүн өнүгүшү төмөнкү жол менен жүргөн: -av/-aw < -aγ < -oo + -la/-lä + -n. Соңку -n тыбышынын түшүп калышынан алтай, шор, ошондой эле тува тилдеринен байкоого болот.

-γa// -ge мүчөсү. Барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уңгуга (негизге) уланганда, негизги жана көмөкчү морфеманын чегиндеги фонетикалык процесстин натыйжасында созулма келип чыгат. Кыргыз тилинде локалдуу мүнөзгө ээ болуп, түркмөн жана Түштүк Сибирдеги түрк тилдерине салыштырмалуу өнүккөн эмес. И.А. Батманов кыргыз тилинин прежевальск диалектисинде (Ысык-Көл говору – авт.) барыш жөндөмөсүнүн [aa] варианты бар экендигин, анын -ага-айкашынан пайда болгонун белгилейт: мага – маа, сага – саа, ага – аа [1, 41-6.].

Барыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн келип чыгышы жөнүндө түркологияда бир нече көз караш калып-

танган. А.Н. Кононовдун пикиринде, барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү багытты туюндурган жана бирдей грамматикалык функцияны аткарган -q + -a < -qa/-gä мүчөлөрүнүн кабатталып келишинен уюшулган [9, 8]. Мындай кайталанган маанидеги мүчөлөрдүн бир татаал формантка биригиши көмөкчү морфемалардын келип чыгышындагы эң маанилүү ыкма экендиги белгилүү. Ушуга жакын көз карашты Б.Серебренников жана Н.Гаджиевалардын изилдөөсүнөн кезиктирүүгө болот. Алар -qa мүчөсүнүн биринчи элементин коаффикс катары карап, -qa көрсөткүчү байыркы түрк тилдеринде кеңири тараган багытты билдирүүчү -a мүчөсүнө салыштырмалуу кийинки көрүнүш экендигин белгилешет. Барыш жөндөмөсүнүн -a көрсөткүчү огуз тилдеринде жана чуваш тилинде сакталган. Ал эми кыпчак тобундагы тилдерде бул жөндөмөнүн реликти таандык мүчөлүү зат атооч жөндөлгөндө байкалат: *тат.* атым-а, *кырг.* энем-е, *каз.* корам-а ж.б. [10, 78-79-бб.].

Бир катар түрк тилдеринде кыска үндүү менен аяктаган атооч уңгуга барыш жөндөмөсүнүн -га//ге мүчөсү жалганганда мүчөнүн башындагы г//г тыбышы түшүп калып, уңгу менен мүчөдөгү эки окшош үндүү ширешип созулмага өтөт. Морфемалардын чектешкен жеринде созума үндүүлөрдүн келип чыгышы түрк тилдеринин өнүгүшүндөгү кийинки көрүнүш. Жазма эстеликтердин тилинде ачык муун менен аяктаган уңгу сөздөр өтө аз, эгерде үндүү менен бүткөн учурда барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланса, комбинатордук өзгөрүүгө учураган эмес: *jana elčigä bir böz bertim* жана да элчиге бир [кийимдик] бөз бердим [ДТС 169].

Мындай кубулуш кыргыз тилинде бир гана учурда, тактап айтканда, жактама ат атоочторго барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланганда байкалат, түндүк диалектинин Ысык-Көл говоруна кездешет: *Калк ичинен маа батар, Кандагай таап берчи деп* [СО III 201]; *Эртең, бүгүн билбеймин, Эгер келбей койбойт саа* [СО II 34]. Сибирдеги тува жана тофалар тилдеринен башка түрк тилдеринде созулма менен катар, интервокалдык сонанты сакталган варианты бирдей колдонулат: *алт.* маа~мее~мага, саа~сее~сага, *шор.* маа~мага, саа~сага, аа~ага, *хак.* магаа, сагаа, агаа. Ошондой эле *ма, са, маган, саган* формалары да колдонулары да белгилүү. Жактама ат атоочтун мындай формаларынын байыркылыгы тууралуу кыргыз диалектологдору төмөнкүчө жазат: "... бул тилде да (алтай тилинде – авт.) жана тува, шор, хакас тилинин диалектилеринде ма, мә, са, сә формасында келүүсүн, жана аларды да байыркы формалардан деп эсептелүүсүн эсепке алууга болот" [11, 74-б.]. Бул пикирди

М.Кашгаринин сөздүгүндөгү фактылар менен далилдөөгө болот: *سا sa // sä - سا ائرمَن sa ajurman* – сага айтамын [МК III 156_{акад.}].

Түштүк Сибирдеги тува, хакас, шор жана тофалар тилдеринде уңгуга барыш жөндөмөсүнүн грамматикалык формасы жалганганда, түпчүл г, ғ үнсүздөрүнүн түшүп калышынан келип чыккан созулмалар кеңири өнүккөн. Бул тилдерде уңгунун акыркы муунундагы үндүү жоон болсо [аа], ичке болсо [ээ] келип чыгат [7, 20]: *алт.кум.диал.* кижит+ге < кижее «человеку», *хак.* кизит+ге < кизее, *тоф.* kiši+ге < kišee, *тув.* кижит+ге < кижээ, *шор.* кижит+ге < кижее // кижии ж.б. Аталган тилдерде барыш жөндөмөсүндө турган зат тоочтор созулмага өтпөй да колдонула берет: *тув., шор.* шалага «на полу», бакшыга «учителю», ховуга «в степи». Ал эми алтай адабий тилинде кыргыз тили сыяктуу эле интервокалдык сонанттын түшүп калышы бир эле учурда, жактама ат атоочторго барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланганда байкалат, калган учурда созулма үндүү келип чыкпайт: *алт.* балага «ребенку», айуга «медведю».

Салар тилинде ушундай эле фонетикалык шартта, т.а., интервокалдык үнсүздүн түшүп калып, эки үндүүнүн биригишинен созулма пайда болот:

-аја- > ä: маја > mä «мне» [12, 40-б.]. Жактама ат атоочтун *маңа, саңа* сыяктуу байыркы формасы кыргыз тилинин ичкилик диалектисинде, ошондой эле байыркы түрк жазма эстеликтеринде кездешет:

 qor maña körti все [народы] мне подчинились [КТ₃₀]; *مَنكَا قَلِجْ مَنْدُرْدِي ol maña qilič mandurdi* [МК II 157].

Огуз тобундагы түрк тилдеринде инфинитивге барыш жөндөмөсүнүн -а мүчөсү жалганганда, түркмөн тилинде -мак/-мек мүчөсүндө позициялык созулма пайда болсо (алмак+а < алмага „чтобы брать, взять“), гагауз тилинде эки үндүүнүн ортосунда бош оң позицияда келген к→ғ өтүп, андан соң сыйлыгышып түшүп калышынан созулма келип чыккан: йазмак (<ғ) + -а < йазмаа „чтобы писать“, казмак (<ғ) + -а < казмаа „чтобы копать“, арамак (<ғ) + -а < арамаа „чтобы искать“. Ал эми барыш жөндөмөдөгү сөзгө жатыштын көрсөткүчү уланса, сөздүн аяккы үндүүсү менен мүчөдөгү үндүү биригип созулмага өткөн: гуты + -а < гута ж.б. [2, 189]. Мындай позицияда уңгудагы [ы] мүчөдөгү [а] тыбышына ассимиляцияланып, андан соң [аа] созулмасына бириккен.

Түркмөн, гагауз жана Түштүк Сибирь түрк тилдеринде илик, табыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү жалганган учурда да созулма үндүүлөр келип чыгат, ал эми кыргыз тилине мүнөздүү эмес.

-ʁap/-qap мүчөсү. Атоочтукту уюштуруучу -ʁap/-qap мүчөсү үндүү менен аяктаган уңгу же негизге жалганганда, мүчөнүн башкы үнсүзү түшүп калып, уңгу менен мүчөдөгү үндүүлөр биригип монофтонгто өткөн, натыйжада созулма үндүүдөн турган -аан формасы пайда болгон. -ʁap/-qap мүчөсүнүн генезисине келе турган болсок, түркологдордун пикиринде атоочтуктун -ʁap/-qap формасы деглютинациянын негизинде келип чыккан. Мында этиштик негизге тиешелүү морфема (көбүнчө мамиле мүчөлөр) өзүнөн кийинки мүчө менен (атоочтук, чакчыл) ширешип, жыйынтыгында морфема курамдык бөлүктөргө кайра ажырап, жыйынтыгында мурда этиштик негизге кирген морфема мүчөнүн курамына кирип калган:

-ʁap/-qap < -ʁ/-q (буйрук мамиленин мүчөсү) + -ʁn (алтай тилдерине орток атоочтук-чакчылдын мүчөсү) формаларынан турат [9, 16]. Атоочтуктун -ʁap/-qap мүчөсү кыпчак тобундагы түрк тилдеринде, ошондой эле алтай, тува, шор, тофалар жана хакас тилдеринде кеңири таралган.

Байыркы түрк жазма эстеликтеринде атоочтуктун -ʁap/-qap формасы байыркы түрк жазма эстеликтеринде сейрек учурайт. Азыркы кыргыз тилинен айырмаланып, көбүнчө жалпы мезгилди көрсөтүү максатында чектелген түрдө колдонулуп, этиштик маанисине караганда атрибутивдик мааниси басымдуулук кылган. Этиштик уңгуга уланганда, эки үндүүнүн ортосундагы үнсүз сакталган: *sanıp sözlügän er söz sayı* слова мужчины, говорящего обдуманно, являются лучшими из слов [ДТС 653].

Тува тилинде этиштин оң жана терс формасына атоочтуктун -ʁap/-qap мүчөсү жалганганда, акыркы муундагы үндүүнүн сапатынан көз карандысыз уңгу менен мүчөнүн чегинде [aa] же [ээ] созулмасы келип чыгат: сана+ган < санаан «считал», санава+ган < санаваан «не считал», номчу+ган < номчаан «читал», номчува+ган < номчуваан «не читал», сөглэ+ган < сөглээн «говорил», сөглэве+ган < сөглэвээн «не говорил» ж.б. [6, 38].

Хакас, тофалар жана шор тилдеринде да -ʁap/-qap мүчөсү созулмага өтөт: *hak. чоохта+ган* < чоохтаан «говорил», *хайна+ган* < хайнаан «кипел», *чи+ген* < чеен «ел»; *тоф. аңна+ган* < аңнаан «охотился», *балыкта+ган* < балыктаан «рыбачил»; *шор. келбе+ган* < келбеен «не пришедший», *атпа+ган* < атпаан «не стрелявший». Шор тилинде терс формадагы этишке уланганда -ʁap/-qap мүчөсү созулмага өтөт, ал эми башка учурларда сакталат: *ойна+ган* < ойнаган «играл» [13, 18]. Алтай тилинде уңгу менен мүчөнүн чегиндеги интервокалдык сонант дайыма сакталат. Айрым учурларда диалектилерде мүчөдөгү

[ʁ] түшүп калып, үндүүнүн сандык өзгөрүүсүн байкоого болот, бирок факультативдик мүнөзгө ээ: *алт. ад.т.* таштаган, *алт.диал.* таштаан, дьуртаган~ дьуртаан, барбаган~барбаан, келбеген~келбеен [14, 145].

Башка түрк тилдери сыяктуу эле кыргыз тилинде атоочтукту уюштуруучу -ʁap/-qap мүчөсү үндүү менен аяктаган этишке уланганда, этиштик негиз менен мүчөнүн чегиндеги үнсүздүн түшүп калышынан [aa] жана [oo] созулмаларына өткөн. Азыркы кыргыз тилинде жандуу фонетикалык процесс эмес, заттык маанидеги сөздөрдүн курамында сенек формада кездешет: *дыңкыла+ган* < *дыңкылоон* „куркак сымал болуп, дың тартып турган жер“, *тала+ган* < *талаан~талоон* „талаанга түш“, *чыңыра+ган* < *чыңыроон* „үн чыгарып белги берүүчү аспап“, *сүрө+ган* < *сүрөөн* „ат чабышта ж.б. учурларда коштоп сүрөгөн, дем берген кыйкырык-чуу“.

-ip/-ip мүчөсү. -ip/-ip мүчөсү чакчылды жасоочу байыркы мүчөлөрдүн бири. Байыркы жана азыркы түрк тилдериндеги (чуваш тилинен башка) өнүмдүү мүчөлөрдүн бири, келип чыгышы такталган эмес [9, 228]. Жазма эстеликтердин тилинде -ip, -ip; -ur, -ür; -ar, -är фонетикалык варианттардын ичинен -ip, -ip формалары салыштырмалуу жыш колдонулган, морфемалардын жиги туруктуу: *jumup közlärin* закрыв свои глаза [ДТС 279]; *çaqmaq çaqıp evsä qalı udnur jula* если торопишься, высекая огонь кресалом, погаснет светильник [ДТС 140].

Тува, хакас, тофалар тилдеринде [н], [ғ], [м], [л] менен аяктаган бир муундуу уңгу этиштерге чакчылдын -ip/-ip мүчөсү уланганда, көрсөтүлгөн үнсүз тыбыштар түшүп калып, созулма келип чыгат. Созулманын сапатын уңгудагы үндүү аныктайт: *тув. доң+ -ып* < дооп «замерзнув», *сағ+ -ып* < саап «доив», *хөм+ -ып* < хөөп «закопав», *кел+ -ып* < кээп «приходя»; *hak. тап+ -ып* < таап «находя», *сағ+ -ып* < саап «доив», *тоң+ -ып* < тооп «замерзнув»; *тоф. доң+ -ып* < дооп, *боғ+ -ып* < бооп «задушив», *кағ+ -ып* < каап «положив». Алтай тилинде кош эринчил [п] менен аяктаган уңгу этиштерде гана байкалат: *тап+ -ып* < таап, *теп+ -ып* < тееп. Айрым учурларда мындай лексемалардагы созулмалардын кыска үндүүгө өтүү тенденциясы байкалат: *чадып* < *чаап* < *чап* «отвести». Шор тилинде мүчөнүн таасиринен уңгудагы үндүү созулуп айтылганы менен, мүчө жоюлуп кетет: *кел+ -ып* < *кеел/келип* «приходя», *нан+ -ып* < *наан/нанып* «возвратсья» [15, 12]. Жогорудагы мисалдар көрсөткөндөй, тува, хакас, тофалар жана алтай тилдеринде чакчылдын -ip, -ip мүчөсү бир муундуу этиш уңгуларга жалганганда гана созулмага өтөт.

Түркмөн тилинде этиштик негизге жалганганда, негиздеги жана мүчөдөгү үндүү ширешип созулмага өтөт: башла+ -ып < башлаап «начав», ишле+ -ып < ишлээп «поработав». Ушул эле моделдин негизинде сан атоочтордон тактоочтор жасалат: башлээп «по пяти», оонлаап «по десяти» [3, 190-б.].

Кыргыз тилинде [м], [п] менен аяктаган бир муундан турган айрым этиштерге чакчылдын -ір, -ір мүчөсү жалганганда, уңгу менен мүчөнүн бир басымга биригип айтылышынын натыйжасында сөз тыбыштык өзгөрүүгө учурап, созулма үндүүлөр келип чыгат. Мындай учурда уңгунун аягындагы үнсүз түшүп калып, биринчи муундагы үндүү мүчөдөгү үндүү тыбышты өзүнө окшоштуруп, созулмага өтөт: жап- + -ып < жаап, чап- + -ып < чаап, теп- + -ып < тээп, сеп- + -ып < сээп, өп- + -ып < өөп, там- + -ып < таамп, көм- + -ып < көөмп, жум- + -ып < жуумп. Айрым учурларда мындай сөздөр тыбыштык өзгөрүүлөргө (тамып, көмүп) учурабай колдонула берет [16, 433-б.]. Курамында созулма үндүүдөн турган уңгу этиштерге уланганда, мүчөдөгү [ы] тыбышы сыйлыгышып түшүп калып айтылат: суу-+ -ып < сууп, буу-+ -ып < бууп, жуу-+ -ып < жууп.

-џақ/-џақ (-чак/-чаак) мүчөсү -анаак мүчөсү менен синонимдеш. Туунду этиштерден сын атооч жасоочу мүчө, мааниси жагынан заттын бир нерсени иштөөгө жөндөмдүүлүгүн, ага мүнөздүү болгон белгини көрсөтөт: *унутчаак аял, адашчаак бала* ж.б.

-џақ/-џақ мүчөсү бирдей кичирейтүү-эркелетүү маанисин алып жүргөн **-џақ** > **-џ** + **-q** мүчөлөрүнүн кабатталып келишинен уюшулган. *Байыркы мүчөлөрдүн бири, жазма эстеликтерде кыска үндүү келип, сейрек колдонулган: بېشچاق basinčaq är басынчаак (тартынчаак) эр [МК I 489].*

Азыркы түрк тилдериндеги өнүмдүү мүчөлөрдүн бири, негизинен кыска үндүү менен келет. Кыргыз жана шор тилдеринде кыска жана созулма менен келген варианттары бирдей колдонулат. Кыргыз тилинин түндүк говорлорундагы **-чак//чаак** мүчөсүнө түштүк-батыш диалектисиндеги **-как//каак** мүчөсү туура келет: *түнд.гов.* урушчаак~урушчак // *түш. б. гов.* урушкаак~урушкак, тырышчаак~тырышчак // тырышкаак~тырышкак, тийишчээк~тийишчек // тийишкээк~тийишчек. Мындай өзгөчөлүк шор тилине да мүнөздүү: *урушкак~урушкаак // урушчак~урушчаак* «драчливый», ачынчак~ачынчаак «жалостный», тартынчак~тартынчаак «упорный», ундуткак~ундуткаак «забывчивый», сынчак~сынчаак «ломкий» ж.б. Ошондой эле шор тилинде **-чык//чик** формасы менен алмашып колдонулган учурлары да бар: *ундутчаак//ундутчык* «забывчивый» [15, 27]. **-как//каак** мүчөсү хакас тилинде -

хах/-хек формасында, кыска үндүү менен келет: талас-хак «сварливый», харысхак «непослушный».

-raq/-iraq/-irāq (-рак/-ырак/-ыраак) мүчөсү түрк тилдеринин басымдуу бөлүгүнө мүнөздүү сын атоочтун көрсөткүчү, ал контекстке жараша эки түрдүү маанини берет: 1) **-raq/-irāq** мүчөсү эки заттын бирөөндө салыштырылган белгинин көп экендигин көрсөтөт: *ал менден күчтүрөөк* ж.б. 2) **-raq/-irāq** заттагы сын-сыпаттын жөнөкөй, кадимки түргө караганда толук эмес, кем экендигин эч кандай салыштыруусуз көрсөтөт: *катуу-катуураак, жылуу-жылуураак* ж.б. [16, 225-227].

-raq/-iraq/-irāq мүчөсүнүн генезиси боюнча түрдүү көз караштар бар. Биринчи көз караш боюнча, **-raq/-iraq/-irāq** грамматикалык формасы кичирейтүү маанисин алып жүрөн **-г** + **-q/k** мүчөлөрүнүн кабатталып келишинен түзүлгөн [9, 10]. Ал эми [i] мүчөнүн башындагы [г] тыбышынын таасиринен улам келип чыккан протеза кубулушунун натыйжасы катары каралып жүрөт. Экинчи пикир тил илиминдеги бардык мүчөлөр сөздөрдөн келип чыккан деген жобо менен үндөшүп кетет. Бул жобону колдоочулар **-raq/-iraq/-irāq** мүчөсүн Сибирь жана Алтайдагы түрк тилдеринде аналитикалык конструкциянын көмөкчү компоненти, «бир аз эле» маанисин берген **āraq/ araq/ arīq** лексемасы менен байланыштырат. Мисалы, *түв.* кџїл āрак «красноватый», *улуғ* āрак «великоватый»; чакчыл менен да келет: *хүлүмзүрүй* аарак «чуть-чуть улыбаясь», *хак.* кічіг арах «маловатый», *хїзіл* арах «красноватый», *шор.* көк āрак «голубоватый», чабал āрак «плоховатый» [17, 114]. Алтай тилинде бул мүчөнүн кыска үндүү менен келген сейрек кездешкен түрү **-riq/-rik** колдонулат: агарык «беловатый», саргарык «желтоватый».

Мүчөнүн созулма үндүү менен келиши кийинки көрүнүш, муну жазма эстеликтердин фактылары менен ырастоого болот: *eligniñ... qutın qivın körip artuqraq qorqtilar* узрев величие... правителя, они испугались еще больше [ДТС 57]; *edgü qilinč üküšräk qilmadim* не совершал я в большом множестве добрых дел [ДТС 661].

-raq мүчөсү түрк тилдеринин басымдуу бөлүгүндө, ал эми анын **-irāq** варианты кыргыз жана түркмөн тилдерине гана мүнөздүү. Кыргыз тилинде басым түшпөгөн учурда **-raq/-iraq**, эмфазалык басым түшкөндө созулма үндүү келет. Ошондуктан, графикада кыска жана созулма менен жазылышына жол берет. Мисалы, *жакшырак/жакшыраак, чоңурак/чоңураак* ж.б. Ал эми түркмөн тилинде кыргыз тилинен айырмаланып, дайыма созулма үндүү менен келет: *гаррыраак* «старше», *кичирäак* «меньше» ж.б.

Жыйынтык. Сөздүн морфологиялык структурасынын өзгөрүшүнөн келип чыккан созулмалардын жасалыш жолдору кыргыз, алтай, тува, хакас, шор жана түркмөн тилдеринде жалпысынан окшош. Уңгу/негиз менен мүчөнүн чегиндеги жана мүчөдөгү тыбыштык комплекстердин созулмага айланышында негизинен төмөнкүдөй тарыхый ырааттуулук байкалат: 1) v+c+v тыбыштык тизмеги биринчи пайда болгон, мындай тизмектер созулмага чейин аралык формага – дифтонгго өткөн, кийин дифтонгдон созулма үндүү келип чыккан. Мындай аралык форманын болгонун кыргыз тилинин говорлорундагы тилдик фактылар айгинелейт; 2) уңгу/негиз менен мүчөнүн чектешкен жеринде фонетикалык өзгөрүүлөрдөн келип чыккан созулмалар түрк тилдеринин өнүгүшүндөгү кийинки кубулуш. Бул кубулуш кыргыз, алтай, тува, хакас, шор жана түркмөн тилдеринде түрдүүчө өнүккөн.

Адабияттар:

- Батманов И.А. Фонетическая система современного киргизского языка [Текст] / И.А. Батманов. - Фрунзе: Киргизгосиздат, 1946. -173с.
- Дмитриев Н.К. Долгие гласные в туркменском языке [Текст] / Н.К. Дмитриев // ИСГТЯ. Ч.1. Фонетика. - М.: Издательство АН СССР, 1955. - С. 182-191.
- Дмитриев Н.К. Вторичные долготы в тюркских языках [Текст] / Н.К. Дмитриев // ИСГТЯ. Ч.1. Фонетика. - М.: Издательство АН СССР, 1955. - С. 198-202.
- Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология [Текст] / Л.А. Покровская. - М.: Наука, 1964. - 301 с.
- Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка [Текст] / В.И. Рассадина. - Улан-Уде: Бурятское книжное издательство, 1971. - 247 с.
- Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка: Фонетика и морфология [Текст] / Ф.Г. Исхаков, А.А. Пальмбах. - М.: Издательство восточной литературы, 1961. - 470 с.
- Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Н.А. Баскакова. - М.: Наука, 1975. - 420 с.
- Юнусалиев Б. М. Кыргыз диалектологиясы [Текст] / Б.М. Юнусалиев. - Б: Текник, 2013. - 399 б.
- Кононов А.Н. О природе тюркской агглютинации [Текст] / А.Н. Кононов // Вопросы языкознания. - №4. 1976. - С. 3-17.
- Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков [Текст] / Б.А. Серебренников, Н.З. Гаджиева. - М., 1986. - 302 с.
- Бакинова Г., Кондучалова С., Сыдыков С. Кыргыз тилинин Жалал-Абад областынын говорлору [Текст] / Г.Бакинова, С. Кондучалова, С.Сыдыков. - Ф.: Изд. АН Кирг. ССР, 1958. - 174 б.
- Тенишев Э.Р. Строй саларского языка [Текст] / Э.Р. Тенишев. - М.: Наука, 1976. - 289 с.
- Саая О.М. Долгие гласные тувинского языка (в сравнении с тюркскими языками Южной Сибири и монгольскими) [Текст] / О.М. Саая. Автореф. канд. дисс. - Новосибирск, 2005. - 22 с.
- Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка [Текст] / Н.П. Дыренкова. - М.-Л.: Изд. АН СССР, 1940. - 302 с.
- Дыренкова Н. П. Грамматика шорского языка [Текст] / Н.П. Дыренкова. - М.-Л.: Изд. АН СССР, 1941. - 309 с.
- Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Фонетика жана морфология [Текст] / С.Кудайбергенов, А.Турсунов, Ж.Сыдыков. - Ф.: Илим, 1980. - 538 б.
- Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя) [Текст] / А.М. Щербак. - Л.: Наука, 1977. -192 с.

Сөздүктөр жана иллюстрациялык материалдар:

- Древнетюркский словарь [Текст] / Редакторы: В.М. Наделяев, Д.М. Насилов и др. - Л.: Наука, 1969. - 676 с.
- Кашкари Махмут. Дивану лугати-т түрк (Түркий тилдер сөз жыйнагы) [Текст] / Которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М. 2-том. - Бишкек: Бийиктик, 2013. - 304 б.
- Кашкари Махмут. Дивану лугати-т түрк (Түркий тилдер сөз жыйнагы). Которгон: Оморов А. 3-том. -Жалал-Абад, 2016. - 336 б.
- Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / Составил: К.К. Юдахин. - М.: Советская энциклопедия, 1985. Т.1. - 503 б.
- Кыргыз-орусча сөздүк [Текст] / Составил: К.К. Юдахин. - М.: Советская энциклопедия, 1985. Т.2. - 473 б.
- Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү [Текст] / Түзгөн: Ж. Мукамбаев. - Фрунзе: Илим, 1972. - 712б.
- Сагымбай Орозбак уулу. Манас. II китеп. Ф.: Кыргызстан, 1980. - 449 б.
- Сагымбай Орозбак уулу. Манас. III китеп. Ф.: Кыргызстан, 1981. -346 б.

Шарттуу кыскартуулар:

ДТС - Древнетюркский словарь
 МК II Накад. - Кашкари Махмут. Дивану лугати-т түрк. 2-т.
 МК III Накад. - Кашкари Махмут. Дивану лугати-т түрк. 3-т.
 СО II - Сагымбай Орозбак уулу. Манас. II китеп.
 СО III: Сагымбай Орозбак уулу. Манас. III китеп.
 кырг. – кыргыз тили, тув. – тува тили
 алт. – алтай тили, хакас. – хакас тили
 шор. – шор тили, тоф. – тофалар тили.